

УДК [343.97:343.988-053.9](477)

І. С. Мірошниченко

Вплив віктимогенної ситуації на злочинні прояви щодо осіб похилого віку

Проаналізовано наукові підходи до класифікації віктимогенних ситуацій, визначення їх поняття, досліджено обставини, які впливають на вчинення злочинних посягань щодо осіб похилого віку, кримінологічні чинники, вказано на взаємозв'язок поведінки злочинця та потерпілого.

Ключові слова: віктимогенна ситуація, похилий вік, літня людина, жертва.

Аналіз судової статистики і практики правозастосування дозволяє дійти висновку, що багатьох злочинців можна було б уникнути, якби потерпілі поводити себе більш обачливо, завчасно прогнозували можливі негативні наслідки своєї поведінки та намагалися упередити (знівелювати) конфліктні чинники.

Загальновизнаним серед науковців (не лише правників, а й психологів, соціологів) є те, що сутність конкретної життєвої ситуації полягає у поєднанні об'єктивних обставин, які безпосередньо впливають на поведінку людини у певний момент її життя. У кримінологічному розумінні – це подія або стан, що викликає у людини намір діяти неправомірно, в тому числі й злочинно протиправно.

Кожна життєва ситуація має взаємопоєднано розглядатися в її об'єктивному вимірі (у контексті подій, які насправді відбуваються) та у суб'єктивному (залежно від уявлень щодо неї конкретної особи), які нерідко суттєво різняться. Зазвичай кожен індивідум поводить себе не згідно з об'єктивною ситуацією, а згідно зі своїми уявленнями про неї.

Для визначення причин вчинення злочину та формування криміногенної ситуації недостатньо досліджувати лише поведінку злочинця: ситуація, за якої вчиняється суспільно небезпечне діяння, як правило, не буває нейтральною, оскільки не меншою мірою на неї впливає і поведінка його жертви.

Як слушно зазначає В. М. Кудрявцев, поведінка потерпілого, як і злочинця, є лише наслідком його взаємодії з навколишнім соціальним середовищем та обумовлена сукупністю індивідуальних особистісних властивостей людини, яка реагує на відповідну ситуацію [1, с. 15]. Така поведінка людини тісно пов'язана з її статтю, віком, професією, соціальним, сімейним становищем тощо. З огляду на це, без розуміння всіх вищенаведених обставин неможливо ефективно здійснювати профілактику злочинів, оскільки злочинець у багатьох життєвих ситуаціях виступає у своєрідній взаємодії з жертвою, і така «взаємодія» нерідко обумовлюється саме конкретними обставинами, що збіглися в часі й просторі. Навколишнє середовище

поєднує у собі об'єктивні умови вчинення злочинів, однак виникнення криміногенної ситуації більшою мірою залежить від реакції її учасників.

Вважається, що механізмом злочинної поведінки у кримінології є взаємозв'язок і взаємодія зовнішніх факторів об'єктивної дійсності, внутрішніх психологічних процесів і психічного стану особи, які детермінують готовність вчинити злочин, спрямовують і контролюють його виконання [2, с. 30]. Механізм вчинення конкретного злочину щільно пов'язаний з особистістю жертви та її поведінкою. Однак, враховуючи, що кожен індивід постійно взаємодіє з іншими людьми, предметами та явищами оточуючого світу, досить складно визначити чинники, які безпосередньо зумовили вчинення відносно неї злочину.

Безперечно, поведінка особи обумовлена її особистісними характерними ознаками та якостями, вивчення яких дозволяє проаналізувати реакцію різних осіб на одну й ту ж ситуацію. У той же час дослідження ситуаційних обставин обумовлює вивчення поведінки конкретної особи жертви у різних ситуаціях.

Досліджуючи поняття «ситуації» у кримінологічному контексті, Д. В. Рівман та В. Я. Рибальська до його змісту відносять абсолютно всі обставини життєдіяльності особи до найвіддаленіших етапів формування особистості, які й обумовили факт виникнення карного діяння включно [3, с. 37; 4, с. 20].

У науковій літературі обстоюються (інколи, слабко аргументовано) також пропозиції щодо включення до структури ситуації наступних трьох елементів: тиску зовнішніх обставин, можливості та самовиправдання [5, с. 207].

На наш погляд, ознаки поняття конкретної життєвої ситуації під час дослідження ролі віктимної поведінки потерпілих у злочинах ґрунтовно проаналізовано О. Ю. Юрченко, до яких віднесено:

- а) сукупність якихось обставин, що мають місце перед вчиненням злочину;
- б) причинно-наслідковий зв'язок між цими обставинами і виникненням у винної особи рішучості вчинити злочин;
- в) реалізація особою злочинних намірів як реакція на попередні криміногенні чинники [6].

Враховуючи це, є підстави для визначення узагальненого поняття віктимогенної ситуації як різновиду криміногенної, що характеризується сприятливими умовами для вчинення злочинцем посягань на жертву, які склалися за її волею або всупереч їй.

Слід вказати на відносну непоширеність поняття «віктимогенної ситуації» у науковій літературі чи його визначення як «виникнення обставин, умов, що створюють небезпеку спричинення особі моральної, фізичної чи матеріальної шкоди» [7, с. 100]. Однак, враховуючи етимологічне походження терміну «віктимогенний» (від латинського «*victima*» – жертва і грецького «*genos*» – рід, походження),

слід погодитися з позицією О. Ю. Юрченко, яка наголошує на безпосередній його пов'язаності із поведінкою жертви та зі створенням ситуації, здатної викликати застосування насильства до жертви [6, с. 64–74].

Віктимогенні ситуації виникають залежно від тієї чи іншої поведінки жертв. Існуючі в науковій літературі класифікації жертв у контексті притаманних їм реакцій до та під час вчинення злочинів, їх взаємозв'язку зі злочинцем різняться (деякі з них – докорінно) за своєю сутністю і структурою.

Зокрема, Л. В. Франк, якого вважають родоначальником радянської віктимологічної школи, класифікував потерпілих залежно від ознак злочину, їх відносин із злочинцем, за демографічними ознаками, морально-психологічними особливостями та «атиповістю» [8, с. 181–182].

В. О. Туляков у своєму дисертаційному дослідженні поділяє жертв злочинів на імпульсивних жертв (відчувають несвідоме почуття страху, пригніченість реакцій і раціонального мислення при нападі правопорушника); жертв з утилітарно-ситуативною активністю (у силу своєї діяльності, статусу, необачливості потрапляють у кримінальні ситуації); настановних жертв (агресивних потерпілих, провокуючих злочинця на відповідні дії); раціональних жертв (жертв-провокаторів, що самі готують ситуацію здійснення злочину і самі потрапляють у цю пастку); жертв із ретретистської активності (пасивних провокаторів, які своїм зовнішнім виглядом, способом життя, підвищеною тривожністю чи доступністю підштовхують злочинців до вчинення правопорушень) [9, с. 27].

Д. В. Рівман поділяв потерпілих на агресивних, активних, ініціативних, пасивних, некритичних, нейтральних [3, с. 97].

Підсумовуючи наукові погляди та наведені у спеціальній літературі результати досліджень криміногенних ситуацій, ролі у них потерпілих похилого віку, вбачаємо підстави для їх наступної узагальненої (з урахуванням притаманних моделей поведінки) класифікації:

1) потерпілі, які своєю поведінкою до та під час вчинення злочинних дій не давали підстав для виникнення злочинного наміру або його продовження (нейтральні потерпілі);

2) потерпілі, які своєю поведінкою до та під час них дали злочинцю підстави для виникнення у нього наміру на вчинення злочину (його продовження), тобто так звана криміногенна поведінка потерпілих.

Особливий інтерес становить собою друга група потерпілих, до яких слід віднести:

– активних (провокуючих) потерпілих, які своїми безпосередніми діями сприяли вчиненню щодо них злочину (встановлення контакту з незнайомими людьми, ініціювання суперечок і конфліктних ситуацій з потенційними злочинцями тощо);

– пасивних потерпілих, які створюють сприятливі умови для вчинення щодо них злочину (залишення коштів чи цінних речей без догляду, залишення відчиненими дверей до житлових чи інших приміщень).

Відмінність пасивних потерпілих від «нейтральних», на нашу думку, полягає в тому, що останні поводять себе адекватно до реалій життя, штучно не створюючи для потенційних злочинців додаткових можливостей вчинити протиправні посягання, для них характерне в тому числі й легковажне сподівання жертв уникнути криміногенної ситуації.

Таким чином, жертва своєю поведінкою здатна перетворити будь-яку ситуацію на криміногенну, оскільки може вплинути (нерідко – істотно) на зародження злочинного умислу чи активацію мотивів. Поведінка потерпілого може дати поштовх до вчинення злочину. До ситуацій, у яких поведінка жертви породжує об'єктивну можливість вчинення злочину, слід віднести також відсутність необхідної реакції на ті чи інші початкові дії, які у подальшому можуть перерости у злочинні. Тобто, кримінологічне значення має як позитивна, так і негативна поведінка потерпілого, яка також може призвести до заподіяння шкоди [10, с. 80].

При цьому слід зазначити, що з позицій кримінології для дослідження впливу поведінки потерпілих на злочинну ситуацію важливе значення має саме негативна (аморальна) поведінка потерпілого. Негативною слід вважати також поведінку особи, яка хоч і правомірна з точки зору закону, але при цьому є негативною у моральному розумінні [11, с. 127]. До такої поведінки, зокрема, слід віднести стан алкогольного або наркотичного сп'яніння потерпілого, який дає можливість злочинцю без докладання особливих зусиль вчинити щодо нього злочин, або ж призводить до агресивної (провокуючої) поведінки жертви.

Специфічні ознаки потенційної жертви, спосіб її життя, характер взаємовідносин із можливим злочинцем можуть сприяти зародженню злочинного наміру на вчинення суспільно небезпечного діяння. Так само вказані фактори можуть перешкодити реалізації злочинного наміру або зупинити вчинення злочину, якщо його було розпочато.

Необхідно зазначити, що для жертв похилого віку характерна надмірна довірливість до осіб, що їх оточують. Досить часто виникають ситуації, коли літні особи ведуть відверті приватно-побутові розмови із малознайомими особами; допомагають у «скрутній ситуації», у якій вони нібито опинилися, добровільно віддаючи майнові цінності та грошові кошти у розрахунку, що при нагоді їх буде повернуто; з метою нагодувати (дати притулок) запрошують до власних домівок. Справжні наміри злочинцями, зазвичай, ретельно приховуються з тим, щоб залишившись з літньою людиною наодинці, без зайвих перешкод вчинити злочинні діяння.

Нерідко застосовуються достатньо поширені психологічні прийоми, що допомагають маніпулювати характерними для літніх людей якостями, насамперед такими, як жалість, наївність, правова неосвіченість, фізична слабкість (нерідко через фізичні або психічні вади).

Ряд поширених ситуацій, у яких вчиняються злочинні посягання щодо осіб похилого віку, досліджувалися Ю. О. Репецькою, яка серед інших виокремила злочини, які вчиняються незнайомими жертві особами у під'їзді житлового будинку, та злочини, які вчиняються у нічний час рідними або сусідами жертви, зазвичай, у стані алкогольного сп'яніння (поведінка жертви за таких обставин є нейтральною або необережною) [12]. Автор, зокрема, зазначає, що віктимізація потерпілого похилого віку також залежить від стану злочинця, який сприяє вчиненню злочинних посягань.

Класифікація віктимогенних ситуацій дозволяє визначити найбільш типові обставини, за яких вчинюються злочини, стандартні моделі поведінки злочинця і жертви, а також мотиви злочинної поведінки.

Так, зокрема, А. В. Кондратюк пропонує наступні різновиди життєвих ситуацій, що виникають під час вчинення злочинів: а) ситуації, у яких розпочинається і завершується процес формування кримінального мотиву, однак для його втілення у злочин необхідна інша ситуація, що включає додаткові елементи (можливості); б) ситуації, у яких актуалізується вже сформований кримінальний мотив, оскільки вони містять і ті елементи (можливості), яких бракувало та які відіграють роль «каналів» під час трансформації мотиву в дію; в) ситуації, у яких поєднані «складові» перших двох видів: у них кримінальний мотив не лише зароджується і формується, але й актуалізується, тобто сам злочин вчиняється як розвиток ситуації [5, с. 210].

У науковій літературі наводяться і такі види криміногенних ситуацій, як:

- послідовні (коли сутичка має місце до або від самого моменту виникнення ситуації);
- непослідовні (коли першочергово відносини злочинця та жертви не мають конфліктного характеру, але у подальшому його набувають).

При цьому зазначається, що найчастіше вчиненню злочинів, у тому числі, щодо осіб похилого віку, передують тривалі або відносно тривалі конфліктні ситуації в оточуючому соціальному середовищі. Вказане має бути враховано під час проведення віктимологічної профілактики злочинів щодо літніх осіб.

За тривалістю і динамікою розвитку взаємовідносин злочинця та жертви віктимогенні ситуації можуть бути швидкоплинними та сповільненими.

Обстоюється й інша класифікація віктимогенних ситуацій:

- такі, що об'єктивно провокують злочинця на вчинення злочину (можуть виступати у вигляді приводу для вчинення злочину);
- у яких поведінка потерпілого є правомірною, однак взаємопов'язана із вчиненням стосовно нього насильницьких дій;
- у яких поведінка злочинця створює об'єктивну можливість вчинення злочину;
- замкнуті ситуації, кили дії потерпілого спрямовані на спричинення шкоди самому собі;
- нейтральні ситуації [13, с. 63–64].

Іншу класифікацію віктимологічних ситуацій наводить О. Ю. Юрченко [7, с. 70]:

1) одноразову ситуацію, коли має місце одиначне зіткнення суб'єктів конфлікту (найчастіше виникають між незнайомими особами);

2) відносно тривалу ситуацію, яка характеризується періодичним виникненням напружених стосунків між членами сім'ї, сусідами, товаришами по службі тощо.

3) тривалу ситуацію, тобто тривалі напружені стосунки всередині мікрогрупи, що мають систематичний характер.

4) несподівану ситуацію, що виникла спонтанно як для злочинця, так і потерпілого, або ж для одного з них.

Не заперечуючи, в цілому, проти прийнятності такої класифікації, разом з тим, вважаємо за можливе вказати на деяку її штучність. Зокрема, непереконливою вбачається аргументація доцільності поділу ситуацій на одноразову і несподівану з огляду на відсутність між ними корінних відмінностей. Так само це ж стосується і поділу ситуацій на відносно тривалі та тривалі.

На наш погляд, за подібною класифікації заходи запобігання і протидії такій категорії злочинів, як злочини стосовно осіб похилого віку (з кримінологічної точки зору), не потребуватимуть якихось особливостей чи їх індивідуалізації. Разом з тим, висловлений науковий погляд формує достатнє підґрунтя для подальших наукових пошуків.

Незважаючи на відносно глибокі розбіжності у наукових поглядах щодо класифікації віктимогенних ситуацій, розуміння їх сутності має далеко не другорядне значення у боротьбі зі злочинністю. Маємо переконання, що для контрольованого стримування подальшої віктимізації осіб похилого віку як жертв злочинних посягань, створення і реалізації ефективної системи запобігання та протидії таким злочинам необхідне безумовне врахування віктимогенних і криміногенних факторів як складових віктимогенної ситуації.

Список використаних джерел: 1. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 287 с. 2. Механизм преступного поведения / Антонян Ю. М., Дагель П. С., Дубовик О. Л. и др. – М. : Наука, 1981. – 248 с. 3. Ривман Д. В. Виктимологические факторы и профилактика преступлений : учеб. пособие / Д. В. Ривман. – Л. : Изд-во Высшего политического училища МВД СССР, 1975. – 153 с. 4. Рыбальская В. Я. Методика

изучения личности потерпевшего по делам о преступлениях несовершеннолетних / В. Я. Рыбальская. – Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та, 1975. – 76 с.

5. Кондратюк Л. В. Антропология преступности (микрокриминология) / Л. В. Кондратюк. – М. : Норма, 2001. – 344 с.

6. Юрченко О. Ю. Роль вictimной поведінки потерпілих при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Юрченко Ольга Юріївна. – Х., 2004. – 188 с.

7. Твердая И. Н. Поведение потерпевшего и предупреждение преступлений / И. Н. Твердая // Потерпевший от преступления : темат. сб. / Дальневосточ. гос. ун-т ; отв. ред. П. С. Дагель. – Владивосток, 1974. – С. 97–108.

8. Франк Л. В. Потерпевший от преступления и проблемы советской виктимологии / Л. В. Франк. – Душанбе, 1977. – 240 с.

9. Туляков В. О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Туляков В'ячеслав Олексійович. – О., 2001. – 36 с.

10. Косенко С. С. Виктимологічна профілактика статевих злочинів щодо неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Косенко Світлана Сергіївна. – К., 2004. – 218 с.

11. Лейкина Н. С. Причины конкретного преступления и личности преступника в аспектах индивидуализации наказания / Н. С. Лейкина // Преступность и её предупреждение : сб. / под ред. Н. П. Кана, М. Д. Шаргородского. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1971. – С. 127–139.

12. Репецкая Ю. О. Виктимогенные факторы, детерминирующие совершение преступлений в отношении лиц пожилого возраста / Ю. О. Репецкая // Криминологический журнал БГУЭП. – 2010. – № 3 (13). – С. 77–79.

13. Ривман Д. В. Виктимология / Д. В. Ривман, В. С. Устинов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2000. – 332 с.

Надійшла до редколегії 07.06.2013

Мирошниченко И. С. Влияние вictimогенной ситуации на преступные проявления в отношении лиц пожилого возраста

Приведены научные подходы к построению классификации вictimогенной ситуации, определено её понятие, исследованы обстоятельства, влияющие на совершение преступных посягательств в отношении пожилых людей, криминологические факторы, указано на взаимосвязь поведения преступника и потерпевшего.

Ключевые слова: вictimогенная ситуация, пожилой возраст, пожилой человек, жертва.

Miroshnychenko I. S. The Influence of the Situation on the Victimogenic Criminal Acts against the Elderly

The scientific approach to the construction of the classification victimogenic situation are presented, its concept is determined, the circumstances affecting the commission of criminal offenses for the elderly, criminological characteristics are investigated, the relationship of the victim and offender behavior is shown.

Keywords: victimogenic situation, old age, an old man, the victim.

